

Артюмова Т.І.,

доктор економічних наук

головний науковий співробітник

відділу економічної теорії

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА: НА ШЛЯХУ ДО НОВОЇ НОРМАЛЬНОСТІ⁴⁸

На рубежі ХХ–ХХІ століть унаслідок трансформування моделі соціальної ринкової держави і розмивання традиційних суспільно нормальних стандартів життя соціальна структура суспільства зазнала істотних змін. Загострилася проблема соціальної нерівності та бідності. Через це видається актуальною ініціатива вітчизняної наукової школи, пов'язана з ідентифікацією новітнього середнього класу як медіум-класу, який формується відповідно до логіки становлення інформаційно-мережевої економіки. Такий клас, на думку фахівців, відрізняється стійким становищем у суспільстві та зберігає можливість розширювати свої межі навіть в умовах зростання соціально-економічної нерівності.

***Ключові слова:** соціальна ринкова держава, суспільно нормальні стандарти життя, глобальні ринкові трансформації, проблема соціальної нерівності, медіум-клас як новітній середній клас.*

⁴⁸ Статтю підготовлено в рамках наукового проекту "Становлення медіум-класу в процесі соціального розвитку та подолання суперечностей між економічною ефективністю і справедливістю" (№ держреєстрації 0118U004682) відповідно до результатів конкурсу наукових проєктів в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи».

На рубежі століть і тисячоліть суспільні відносини в більшості країн світу зазнали суттєвих модифікацій. Глобальні ринкові трансформації, що тривалий час визрівали в господарських системах розвинених країн, були пов'язані зі становленням «нової» (інформаційно-мережевої) економіки. Наприкінці ХХ ст. вони сформували передумови для трансформування патерналістської моделі соціальної ринкової держави та зумовили суспільний запит на системні структурні реформи. Упродовж кризи і розпаду традиційної системи соціалізму і вступу ринково зрілих країн до постіндустріальної стадії господарювання система соціально-економічних відносин, а водночас і соціальна структура суспільства зазнали істотних змін. Суттєво загострилася проблема соціальної нерівності та бідності.

Проблемам соціалізації економічних відносин присвятили свої роботи багато вітчизняних і зарубіжних вчених. Так, система соціально-трудова відносин, соціального забезпечення, соціального захисту, соціальної солідаризації досліджувалася в роботах В. Антонюк, О. Амоші, А. Арсеєнка, О. Балакіревої, В. Близнюк, І. Гнібіденка, О. Грішнкової, Я. Кашуби, М. Кіма, Т. Кир'ян, М. Кічурчак, А. Колота, Ю. Куликова, Е. Лібанової, В. Мандибури, В. Небрат, О. Поплавської, О. Терехової, О. Яременка, багатьох інших авторів⁴⁹. Аналіз проблем і напрямів соціального розвитку представлений у доповідях Міжнародної організації праці, Світового банку, Програми розвитку ООН. Дослідження А. Сена, А. Дітона, пов'язані із подоланням бідності та формуванням стандартів гідного життя, були відзначені Нобелівськими преміями з економіки. Проте небезпечну тенденцію соціального розшарування у світовій економіці донині не подолано. Це свідчить про те, що закономірності

⁴⁹ Антонюк В.П. Сучасна проблема бідності в Україні, її наслідки для нагромадження людського капіталу та забезпечення економічного зростання. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 5. С. 3–11; Ким М., Ким А. Средний класс в постсоветском обществе: социально-экономические критерии, структура, условия формирования. Харьков: «Точка», 2012; Мандибура В. Політико-економічні аспекти диференціації маргінальних станів відтворення населення. *Економічна теорія*. 2016. № 3. С. 18–35; Колот А., Герасименко О. Соціальна нерівність доходів: глобальний вимір. *Економічна теорія*. 2017. № 4. С. 76–107; Гнібіденко І. Глобальні зміни у соціально-трудова сфері: стан та вплив на трансформацію інститутів соціального захисту населення. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 4. С. 3–7.

нормального відтворення серединних соціальних верств, що охоплюють більшість населення, в умовах інформаційної економіки залишаються недостатньо вивченими. Для України розуміння глобальних тенденцій модифікації соціальної структури має особливе значення: ринкове трансформування національної економіки, пов'язане з руйнуванням традиційної соціальної системи, не зумовило становлення інституту соціальної відповідальності бізнесу та зміцнення позицій середнього класу, отже, підвищення загального добробуту населення продовжує перебувати на порядку денному.

Сучасний стан світової господарської системи в науково-популярній літературі часто характеризується як «нова нормальність»⁵⁰. Вважається, що поняття нової нормальності уведено до вжитку генеральним директором однієї з глобальних інвестиційних корпорацій, який використовував його для опису крихкого відновлення економіки у країнах Заходу після глобальної фінансово-економічної кризи. З плином часу, однак, синдром нової нормальності закріпився в системі економічних відносин, сформував передумови для власного відтворення. У найзагальнішому розумінні він відбиває стан структурної кризи світової економіки внаслідок невизначеності новітньої моделі її сталого розвитку. У свою чергу засади такої моделі неможливо сформувати без визначення її соціальної основи – новітньої класової більшості, яка спроможна забезпечити стабільність суспільного розвитку через подолання низки його глибинних соціально-економічних протиріч.

Історична місія новітнього середнього класу обумовлюється необхідністю формування нової якості взаємозв'язку відносин економічної ефективності та соціальної справедливості в умовах становлення інформаційно-мережевої економіки на тлі поширення стану перехідності та невизначеності господарських перспектив. Вона є троїстою і пов'язана з:

⁵⁰ Глобальная система на переломе: на пути к новой нормальности. *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. № 8. С. 5–25.

- виявленням граничних засад ефективного самозабезпечення, що задає для національної економіки орієнтири рівноважного функціонування;
- формуванням стандартів «нормального» суспільного відтворення, що задає для національної економіки параметри сталого розвитку;
- становленням і поширенням нових серединних стилів життя, які покликані зберегти ментальну спадкоємність поколінь у процесі становлення нової картини світу.

Виявлення контурів нового соціального класу, розроблення і реалізація механізмів його соціально-економічного конструювання є актуальною науковою і практичною проблемою.

У контексті фундаментальних положень економічної теорії умови життєдіяльності середніх верств населення (серединного класу) утворюють осередок для відносин нормального відтворення, що оптимально поєднує принципи економічної ефективності та соціальної справедливості. У цьому сенсі серединні верстви є, з одного боку, соціальною опорою громадянського суспільства, державності в цілому, з іншого – об'єктом невпинної суспільної уваги і турботи. Протягом усієї історії класична філософська та економічна думка намагалася прояснити природу і суспільну місію серединних соціальних верств, обґрунтувати умови їх розширеного відтворення.

Будь-яке людське спілкування спрямоване певного блага і заради блага організовується, – розмірковує, зокрема, Арістотель. Причому на вище з усіх благ спрямоване державне спілкування, що об'єднує усі інші його форми. Навіть якщо для однієї людини благом є те ж саме, що для держави, більш важливим і повним є все ж таки благо держави, його досягнення і збереження⁵¹. Адже держава будується не для простого людського співжиття, а заради щасливого і справедливого (суспільно корисного) спільного життя. Оскільки помірність і середина є найкращим благом, то держава, яку становлять люди із

⁵¹ Арістотель Никомахова етика. *Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. С. 54–55; Арістотель. Політика. *Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль. С. 376.

середнім достатком, буде найкращою: такий державний устрій дає можливість кожній людині жити благополучно і щасливо⁵².

Утім, набуття навичок державного мислення не дається людям даром, а вимагає напружених інтелектуальних зусиль і виховання. Через це держава як суб'єкт політичного управління має створювати закони як путівники до чесноти і невпинно дбати про освіту та моральне виховання громадян із тим, щоб вони могли гідно міркувати про благоліпне і правосудне⁵³. Спільними зусиллями держави і суб'єктів середнього класу формуються навички благого життя, закладаються основи сталого суспільного відтворення – ефективного самозабезпечення, скріпленого засадами соціальної справедливості⁵⁴.

Загалом, за Аристотелем, до серединних верств суспільства доцільно відносити тих громадян, які:

- мають досить високий рівень освіти і морального виховання;
- усвідомлюють свою соціальну спільність і громадянську місію;
- здатні ефективно управляти об'єктами власності з метою самозабезпечення;
- схильні створювати демократичні інститути для зміцнення підвалин громадської безпеки, економічної незалежності, соціальної справедливості.

Як видно, приналежність суб'єкта до середнього класу обумовлюється не тільки і не стільки рівнем доходів і соціальним статусом (хоча і це також важливо), скільки моделлю поведінки, визначеною ціннісними установками.

Вчення про природу середнього класу, що зародилося в надрах античної філософії, отримало подальший розвиток. У середні століття Ф. Аквінський сформував уявлення про справедливу ціну як вихідну передумову становлення інституту суспільного розподілу. У працях фундаторів економічної науки В. Петті, Ф. Кене, А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, А. Маршалла, В. Парето, Л.

⁵² Аристотель. *Политика. Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль. С. 460–467, 507–508, 591.

⁵³ Аристотель. *Никомахова этика. Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. – С. 57; -291-292.

⁵⁴ Поланьї К. Аристотель открывает экономику. *Истоки: Экономика в контексте истории и культуры* / под ред. Я. И. Кузьминова и др. Москва: ГУ ВШЭ, 2004. С. 20–31.

Вальраса, А. Пігу, Дж. Кейнса, Дж. Робінсон, П. Сраффи та їх послідовників отримали всебічне обґрунтування умови нормального суспільного відтворення як економічного базису господарської життєдіяльності більшості населення.

Утім, сучасні дослідники середніх верств населення дистанціюються від попередніх наукових напрацювань, пояснюючи свої позиції зміною природи самого об'єкта⁵⁵. У науковій літературі «новий середній клас» («нові середні класи») розглядається як якісно особливий соціальний феномен, підкреслюється його історична молодість. Вважається, що, на відміну від «нового», «старий» середній клас об'єднував переважно дрібних підприємців-власників, які отримували дохід з майнових прав. Так, американський середній клас був представлений суб'єктами сільської буржуазії, а земля, що їм належала, виступала одночасно засобом виробництва, способом заробітку, об'єктом інвестицій. Тобто виходить, що в минулому існування середнього класу обумовлювалося «природними» чинниками його соціально-економічного існування, тоді як «новий середній клас» переважно став об'єктом безпосереднього соціального конструювання.

Важливо враховувати, що соціальне структурування суспільства є відносно умовним; правомірність і обґрунтованість аналітичного виокремлення соціальних верств і груп обумовлюється вибором наукової методології. При цьому два основні методологічні підходи, витримавши перевірку часом, дотепер зберігають авторитет у науковому співтоваристві. Одним із найвпливовіших залишається класовий підхід, який отримав обґрунтування в теорії марксизму. Альтернативу йому створює концепція страт, історія якої виходить з від робіт М. Вебера; тут суспільство постає «багатоступеневими сходами безперервних градацій», де місце людини визначається не виробничими, а «розподільчими» факторами – рівнем освіти, можливостями соціального впливу, наявністю об'єктів власності⁵⁶.

⁵⁵ Кузнецова Е. Средний класс: западные концепции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 2. С. 20.

⁵⁶ Там само. С. 19.

Загалом жорстке протиставлення класової теорії і концепції страт є некоректним, оскільки представники обох теорій беруть за основу дослідження економічні фактори, проте розходяться у трактуванні їх впливу на структуру суспільства. Західна наукова традиція поділу соціуму на класи поєднує їх розуміння як об'єктивної соціальної реальності з суб'єктивним трактуванням – як спільноти людей, об'єднаних класовою свідомістю, здатних до самовизначення, самоідентифікації і, як наслідок, до політичного вираження своїх інтересів. Останній аспект становить найбільший інтерес для інтелектуальної еліти, що розглядає населення крізь призму моделей його електоральної поведінки.

Сучасні прихильники класового підходу намагаються ідентифікувати «новий середній клас» у контексті становлення нових форм експлуатації та пролетаризації; послідовники М. Вебера обумовлюють модифікацію соціальних страт новою роллю невиробничої сфери в економічному житті постіндустріального суспільства. Особливий напрям представляють дослідники, які вважають неспроможними обидва підходи, хоча неявно методологічно все одно відштовхуються від них. Так, на їхню думку, західне суспільство є безкласовим або його соціальна структура задається іншими (невиробничими) факторами⁵⁷:

- місцем суб'єкта у владній ієрархії;
- джерелом зайнятості (залежністю/незалежністю від найманої праці);
- споживчими традиціями.

Як видно, для прихильників такого підходу особливий інтерес представляють не стільки критерії класової приналежності, скільки її вплив на самосвідомість, інтереси і політичні переваги суб'єкта. Предметом аналізу тут виявляються суспільні інституційні форми, де економічні та соціальні відносини взаємно переломлюються, «взаємоперетікають».

⁵⁷ Nisbet R. The Decline and Fall of the Concept of Social Class. *The Pacific Sociological Review*. 1959. Vol. 2, № 1. P. 11–17; Pakulski J., Waters M. *The Death of Class*. London, 1996.

Яких би методологічних позицій не дотримувалися дослідники, на рубежі століть вони мушили визнати, що виклики, які стоять перед сучасним середнім класом, виявляються для нього непосильними. Фахівці відзначають, що в кінці 1990-х років у більшості західних університетських підручників з соціології було включено спеціальні розділи, присвячені проблемі занепаду середнього класу⁵⁸. Таким чином наукове співтовариство фіксувало тривожну тенденцію наростання економічної процесуальності – розмивання «нормальних» підвалин суспільного буття.

У ХХ ст. створення масового середнього класу в розвинених країнах стало одним із найяскравіших та значущих досягнень світової економіки, що змінило уявлення про капіталістичне суспільство як поляризовану соціальну структуру, сповнену антагоністичних протиріч. Одним із піонерів революційного соціального конструювання виступили США. Тут в історично короткий термін, упродовж 1940–1950-х років, більшість громадян, унаслідок підвищення рівня і стабілізації джерел трудового доходу, отримали можливість мати власний будинок, один або два автомобілі, набір сучасної побутової техніки, здобувати освіту (в тому числі вищу), вести комфортний спосіб життя, мати кошти для повноцінного відпочинку, задоволення культурних потреб тощо. Тобто наймані працівники, переважно люди праці, набули статусу економічно спроможних суб'єктів.

У 1944 р. президент США Ф.Д. Рузвельт, виступаючи в Конгресі, заявив про необхідність доповнити конституційний Білль про права Біллем про економічні права людини, який би дав можливість здійснити революційні перетворення у соціальній структурі суспільства⁵⁹. Ми не можемо задовольнятися показниками високого середнього рівня достатку, якщо певна, навіть незначна, частина нашого народу, яка не захищена, погано харчується,

⁵⁸ Кузнецова Е. Средний класс: западные концепции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 2. С. 23.

⁵⁹ Рузвельт Ф.Д. Беседы у камина: в 2-х ч. Ч. 2: Вторая мировая война. URL: http://sharakshane.narod.ru/Roosevelt_page.htm

має погані одяг та житло, говорив президент. Бо від стану справ у вирішенні цих питань залежить доля «американської мрії» – мрії про країну, де немає бідності, де кожен може досягти успіху, наполегливо працюючи, конкуруючи з іншими і реалізуючи свій творчий хист, унаслідок чого всім громадянам буде забезпечено рівень життя заможного класу.

Матеріальною основою для втілення проекту держави загального благоденства послужив синергетичний ефект від взаємодії низки взаємообумовлених факторів – зростання державного впливу в економіці, формування кейнсіанської моделі економічного регулювання, успішного впровадження у практику господарювання досягнень науково-технічного прогресу. Швидке зростання продуктивності праці у виробничому секторі спричинило переміщення частини найманих працівників, зайнятих в сільському господарстві та промисловості, до сфери послуг. У структурі робочої сили збільшилася частка жінок, молодь стала пізніше ставати до суспільної трудової діяльності; одночасно технологічна платформа індустріального суспільства дозволила удосталь наситити ринок споживчими благами.

Положення найманих працівників значно покращилося. З одного боку, прогресивне оподаткування зумовило перерозподіл національного доходу так, що аж до 1970-х років різниця в доходах між багатим, з одного боку, та нижчим і середнім класами – з іншого, залишалася порівняно стабільною. Найменш заможні 20% громадян отримували 5% усіх доходів; 20% багатого населення – близько 43%; решта 60% громадян – понад 50% усіх доходів. Коефіцієнт Джині знижувався: з 0,379 у 1950 р. до 0,364 у 1960 р. і до 0,353 у 1970 р.⁶⁰. З іншого боку, соціальні витрати держави сприймалися суспільством не як економічний тягар, а як засіб розширення споживчого попиту, а, отже, і каталізатор підприємницької активності. Тож роль середнього класу як споживача в новій капіталістичній економіці виявлялася не менш значущою, ніж його участь у виробничій діяльності.

⁶⁰ Варивончик И.В. Динамика и особенности становления среднего класса в США в 1940 – 1970-е годы. *США – Канада: ЭПК*. 2010. № 11. С. 41–42.

Державні витрати на розвиток освітньої сфери зростали небувалими темпами, якість запропонованих освітніх продуктів перевищувала виробничі потреби, але все це породжувало позитивні синергетичні ефекти в економіці. Так, сама система освіти стала осередком зайнятості для фахівців високої кваліфікації; отримання ж якісної освіти значною мірою вирівнювало життєві шанси представників різних соціальних верств, підвищувало загальний рівень культури і добробуту. З одного боку, зростала кількість дипломованих найманих працівників, з іншого – різниця в доходах фахівців і кваліфікованих робітників не була надмірною; тож більшість «синіх комірців» без вищої освіти успішно поповнила ряди середнього класу. До кінця 1940-х років у США з'явилися заможні робочі селища, можливість облаштуватися у власному житлі отримала більшість громадян: ціна «середнього» житлового будинку становила близько 7 тис. дол., а щомісячний платіж за кредитом не перевищував 60 дол.

Значну роль у формуванні масового середнього класу відіграло зростання жіночої зайнятості. На думку фахівців, жіноча праця забезпечила перехід від «прикордонного» соціального стану до способу життя середнього класу для багатьох американських домогосподарств. Офіційна статистика свідчила, що число сімей, які в 1960-ті роки мали річний дохід понад 15 тис. дол., скоротилося б наполовину за умови виключення з нього заробітків жінок. У межах офіційної бідності перебувало 13–15% населення. Суттєво не поліпшили своє матеріальне становище працівники низької кваліфікації, проте і така соціальна група зусиллями уряду значно скоротилася⁶¹.

Зростання добробуту та чисельності суб'єктів середнього класу було своєрідною відповіддю на запит науково-технічної революції, що розгорнулася в економіці. Бізнес-еліту задовольняло зростання масового споживчого попиту, що спричинив збільшення доходів і прибутків; саме тому заможна частина суспільства була згодна миритися з перерозподілом національного доходу на користь середнього класу. У свою чергу розширення споживчих можливостей

⁶¹ Варивончик И.В. Динамика и особенности становления среднего класса в США в 1940 – 1970-е годы. *США – Канада: ЭПК*. 2010. № 11. С. 43.

породжувало у найманих працівників почуття впевненості у завтрашньому дні, у суспільстві переважали настрої щодо подолання соціального відчуження. У післявоєнній Європі становлення соціального ринкового господарства і середнього класу як його продукту здійснювалося за допомогою ідеологічної та фінансової підтримки США.

Проте вже в 1970-ті роки у світовій господарській системі позначилися ознаки переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Нове суспільство породило попит на «знаннємісткі» продукти, ознаменувало перехід від масового виробництва стандартних благ до практики серійного випуску різноманітного товарного асортименту, що зумовило посилення конкурентної боротьби на внутрішніх і світовому ринках. На думку фахівців, вартість, створена знанням, вимагає існування суб'єктивованого (диференційованого) суспільства з боку як споживачів, так і виробників. Постіндустріальні трансформації породили глобальні економічні виклики для соціальної держави, сформувавши суспільні уявлення про її соціальну надмірність на шкоду реалізації принципів економічної ефективності, зумовили тенденцію сегментування нового середнього класу.

З кінця 1960-х років, коли з'явилися перші ознаки занепаду промислового століття, наймані працівники всіх галузей американської промисловості стали отримувати «надбавку за освіту», яка постійно збільшувалася, зазначає Т. Стюарт. Така надбавка до заробітку на початку 1980-х років становила близько 50%, а на початку 1990-х років – близько 80%⁶². Соціальне розшарування посилилося внаслідок поширення фірмової політики «ефективного управління цінами» та інших маркетингових практик, спрямованих на перерозподіл створеної вартості на користь «креативного» прошарку найманих працівників.

До середини 1990-х років наростання нерівності в розподілі й розмивання «нормальних» стандартів відтворення суб'єктів середнього класу закріпилися у

⁶² Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 385.

вигляді стійких тенденцій. Так, починаючи з 1970-х років і до кінця ХХ ст. офіційна статистика фіксувала повільне, проте стійке зростання частки доходу найбільш багатих 20% американських домогосподарств (з 42,6% у 1968 р. до 49,8% у 2000 р.). Водночас частка одержуваного доходу всіх інших груп домогосподарств неухильно знижувалася. Нерівність у володінні об'єктами власності було більш значною. У 1990-ті роки 1% заможних американських домогосподарств володів 40% національного багатства, що удвічі перевищувало аналогічний показник 1980 р. При цьому 0,5% населення володіли 42% фінансових ресурсів країни; фінансові статки одного тільки Б. Гейтса в 1999 р. оцінювалися у 85 млрд дол. США, що становило 5,7% ВВП США⁶³ (для порівняння: в 2016 р. вони становили 90 млрд дол., або 0,5% ВВП).

У 1980–1990-ті роки виявилось значне зростання заробітків суб'єктів вищого менеджменту. Якщо в 1973 р. грошова винагорода керівників великих корпорацій перевищувала середню зарплату промислового робітника у 44,8 раз, то в 1989 р. це співвідношення становило 122: 1, а в кінці 1990-х років – 326: 1. З 1970 по 1999 роки середній рівень винагороди 100 найбільш оплачуваних менеджерів виріс з 1,3 до 37,3 млн дол. на рік. Соціальна поляризація проявилася в наростаючому дистанціюванні багатії еліти від решти американських громадян. Традиційні символи майнової і соціальної нерівності у вигляді багатих міських і приміських кварталів, елітних клубів і приватних шкіл стали поєднуватися з новими формами; з кінця 1980-х років повністю автономні, «закриті від сторонніх» райони передмість стали характерним явищем у багатьох штатах. До кінця 1990-х років таких районів налічувалося понад 20 тис., у них проживало 8,9 млн осіб⁶⁴. На тлі соціального відчуження зменшувалася участь багатих американців у діяльності місцевих муніципалітетів. Проте зростав їхній вплив у вищих органах державної влади. Це зумовило скорочення фінансування важливих соціальних проектів.

⁶³ Варивончик И.В. Социально-экономическое положение среднего класса в США (1970 – 2010 гг.). *США – Канада: ЭПК*. 2011. № 10. С. 22.

⁶⁴ Там само. С. 23.

Надійні трудові джерела доходу стали першопричиною появи середнього класу. Проте структурні зрушення в економіці в останній третині ХХ ст. у поєднанні з неоліберальною (неоконсервативною) політикою зумовили суттєві зміни на ринку праці. До кінця 1990-х років чисельність американських промислових робітників скоротилася більш ніж удвічі порівняно з серединою ХХ ст.; одночасно послабилися і позиції профспілок. Ускладнився і став більш тривалим процес пошуку рівноцінного робочого місця замість втраченого. Дедалі більшого поширення отримували часткові форми зайнятості. Особливу роль у зниженні фінансової стійкості домогосподарств середнього рівня достатку відіграла агресивна політика кредитних організацій. Із 1995 р. вартість покупок, що здійснюються американським населенням за допомогою електронних кредитних карт, стала перевищувати вартість споживчих благ, оплачуваних готівкою. Домогосподарства дедалі більше обтяжувалися фінансовими боргами.

Орієнтири «американської мрії» змістилися зі серединних стандартів до нестійких граничних: незважаючи на погіршення економічного становища, представники більшості населення надихалися прикладами Б. Гейтса, С. Джобса та інших успішних підприємців і менеджерів у сфері інтелектуальних технологій. Їхні фантастичні досягнення змушували миритися з ідеологією індивідуальної відповідальності та платити вищу ціну за залучення до економіки знань і постіндустріального суспільства.

На відміну від США, у Канаді та західноєвропейських країнах при більш повільному економічному зростанні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. рівень соціальної диференціації був значно меншим, а становище середнього класу – більш стабільним. Проте тенденції відтворення середнього класу в європейських країнах і в усьому світі відчули істотну корекцію під час глобальної фінансово-економічної кризи, яка висвітлила особливості новітньої системи економічних відносин. Так, прояснилося, що обсяги і значущість економіки знань як суспільства матеріального достатку і безпрецедентних можливостей для людського розвитку, виявилися істотно завищеними.

Найбільше застосування інструменти економіки знань отримали у фінансовому секторі, а їх безконтрольне використання спричинило саму глобальну фінансово-економічну кризу. Переоцінка масштабів сектора високих технологій і його «нормалізація» в реальній економіці призвела до розщеплення прошарку добре оплачуваних фахівців у сфері інтелектуальних і комп'ютерних технологій.

Пожевваллення тенденцій капіталізації, превалювання відносин економічної ефективності над соціальною справедливістю зумовило трансформацію природи держави, що у своїй економічній політиці стала поступово керуватися інтересами не більшості населення, а багатих і надбагатих громадян, представників фінансового капіталу.

На посткризовому етапі «нової нормальності» сформовані раніше тенденції зміцнилися та зумовили нові суспільні виклики. Посилилася проблема соціальної нерівності. На думку фахівців, соціальне розшарування в суспільстві цілком може повернутися до стану кінця XIX – початку XX ст.⁶⁵. За даними дослідницької агенції «Equilar», п'ятдесят років тому голови великих американських компаній у середньому заробляли в 20 разів більше за своїх співробітників. Проте в 2014 р. річний дохід президента корпорації «The Walt Disney Company» становив 43,7 млн дол. та у 2238 разів перевищив заробітки (близько 19,5 тис. дол. на рік) середнього працівника фірми; виконавчий директор компанії «Microsoft Corporation» «заробив» 84,3 млн дол., що

⁶⁵ Миланович Б. Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации / пер. с англ. Д. Шестакова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2007; Пикетті Т. Капітал у XXI столітті / пер. з англ. Київ: Наш формат, 2016; Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання: тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків: Соціологічна асоціація України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2017; Закон воспроизводства неравенства установлен. *Експерт*. 2017. № 38. С. 13; Их не догонят: социальное неравенство в мире достигло максимума. *Заголовки*. 2018. 23 января. URL: http://www.zagolovki.ru/daytheme/rich_people/23Jan2018

еквівалентно 2012 річним окладам співробітників компанії (у середньому близько 42 тис. дол. на рік)⁶⁶.

У складі середнього класу виділилися два основні прошарки – група високооплачуваних креативних фахівців у сфері управління та новітніх технологій (НБІК) і прекаріат – значний соціальний сегмент (у країнах пострадянського простору він охоплює понад третину працездатного населення⁶⁷) з нестабільною зайнятістю і хиткими соціально-економічними перспективами. Залишкова частина колишньої соціальної «більшості» розмістилася посередині та піддається постійному впливу з протилежних полюсів.

Виявлення соціальної бази новітнього середнього класу, розроблення економічних програм і механізмів його конструювання є актуальною науковою проблемою. Історична місія новітнього середнього класу обумовлюється необхідністю формування нової якості взаємозв'язку відносин економічної ефективності та соціальної справедливості в умовах становлення інформаційно-мережевої економіки на тлі поширення стану перехідності та невизначеності господарських перспектив. Вона є троїстою і пов'язана із:

- виявленням граничних засад ефективного самозабезпечення, що задає національній економіці орієнтири рівноважного функціонування;
- формуванням стандартів «нормального» суспільного відтворення, що задає національній економіці параметри сталого розвитку;
- становленням і поширенням нових серединних стилів життя, які покликані зберегти ментальну спадкоємність поколінь у процесі становлення нової картини світу.

⁶⁶ 10 самых высокооплачиваемых топ-менеджеров мира. *Forbes Украина*. URL: <http://forbes.net.ua/business/1394493-10-samyh-vysokooplachivaemyh-top-menedzherov-mira>

⁶⁷ Кашуба Я. Концептуальні засади трансформації механізму соціального захисту населення в умовах становлення ринку праці в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 3. С. 7; Перегудова Т. Інституціональний механізм регулювання нестандартної зайнятості в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 4. С. 25.

На думку фахівців, незважаючи на відродження з кінця ХХ ст. малого підприємництва, сучасний середній клас неправомірно ототожнювати з власниками капіталів і землі; переважно його становлять кваліфіковані фахівці, які не схильні нести тягар традиційного приватного підприємництва і персональної відповідальності⁶⁸. Водночас суб'єкти новітніх середніх класів мають заощадження та здійснюють інвестиції, тобто опосередковано долучені до класу власників. Економічні інтереси новітнього середнього класу для його дослідників залишаються досить розмитими. На відміну від представників бізнес-еліти, зацікавлених у зниженні податків, отриманні пільг і преференцій, а також від суб'єктів найбільш вразливих верств, які жадають підвищення соціальних виплат, представники середнього класу насамперед зацікавлені в отриманні якісних соціальних послуг, розвитку суспільних систем освіти, охорони здоров'я, правового захисту. Отже, як слушно зауважує К. Кузнецова, модель соціальної правової держави європейського типу досі залишається ідеалом для новітнього середнього класу⁶⁹.

Розмивання традиційних стандартів нормального життя вимагає пошуку адекватних методологічних підходів до ідентифікації і конструювання новітнього середнього класу. У розвинених країнах розвідки економічних стандартів відтворення соціальних верств, що приходять на зміну «старому» новому середньому класу, здійснюються у процесі експериментів зі впровадження практик безумовного доходу. У такому випадку до суб'єктів середніх соціальних верств потрапляє абсолютна більшість населення⁷⁰.

У руслі іншого підходу альтернативою «старому» новому середньому класу є креативний клас. Його суб'єкти утворюють ядро нової суспільної еліти (нетократії) і змінюють конфігурацію владно-управлінських відносин унаслідок

⁶⁸ Рабочий класс современной Украины: монография / под ред. ред. А. Г Арсеевко. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2017.

⁶⁹ Кузнецова Е. Средний класс: западные концепции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 2. С. 26.

⁷⁰ Жителям швейцарской деревни будут ежемесячно платить 2,5 тысячи долларов – эксперимент. *Vesti*. 2018. September 11. URL: <https://vesti-ukr.com/mir/302629-zhiteljam-shvejtsarskoj-derevni-budut-ezhemesjachno-platit-2-5-tysjachi-dollarov-eksperiment>

інтелектуальної монополізації доступу до інформаційних ресурсів і мереж. У нетократичних концепціях (К. Нордстрема, Й. Ріддерстрале, О. Барда, Я. Зодерквіста, Ч. Лендрі, Д. Хокінса, Р. Флориди та ін.) креативний клас постає одночасно атрибутом і активним розбудовником креативної інфраструктури міського середовища. На думку авторів, така інфраструктура, створюючи умови для залучення і випереджаючого зростання людського і соціального капіталу здатна стати локомотивом розвитку постіндустріальних сегментів економіки в цілому. Витісняючи на периферію суспільного відтворення працю як ресурс робітничого класу і матеріалізований капітал буржуа, новітній клас об'єднує в своїх рядах креативні особистості, зайняті у сфері рекламного бізнесу, дизайну, мистецтва, моди, кіно, літератури, музичної індустрії та інших. У такому складі він виступає найактивнішим суб'єктом джентрифікації – формування міського простору нового типу.

Креативні ідеї та практики, дійсно, сприяють пожвавленню міського дизайну та побуту, урізноманітнюють культурне життя. Втім, світ привілейованих «креативних городян» виявляється занадто вузьким: на думку фахівців, у сфері креативної індустрії зайнято від 3 до 5% економічно активного населення глобальних міст⁷¹. До того ж у реальності ефекти від реалізації проектів джентрифікації часто виявляються малозначущими порівняно з їхньою презентацією в нетократичних концепціях⁷². Отже, насправді навряд чи можна говорити про креативні прошарки як носіїв масових норм і стандартів суспільного життя.

У контексті триваючих глобальних суспільних трансформацій актуальною видається ініціатива вітчизняної наукової школи, пов'язана з ідентифікацією новітнього середнього класу як медіум-класу (медіанного класу), який формується відповідно до логіки становлення інформаційно-

⁷¹ Мартянов В. Креативный класс – креативный город: реальная перспектива или утопия для избранных? *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. № 10. С. 43.

⁷² Лендрі Ч. Креативный город / пер. с англ. Москва: Издательский дом «Классика-XXI», 2011. С. 56.

мережевої економіки⁷³. Такий клас, на думку В. Гейця та А. Гриценка, відрізняється стійким соціально-економічним становищем у суспільстві і має можливість розширювати свої межі (охопити більшість населення) навіть в умовах зростання нерівності між ним і преміум-класом, який монопольно володіє традиційними факторами виробництва як причиною додаткового (преміального) доходу. В існуванні медіанного класу об'єктивно зацікавлені всі соціальні верстви: сам медіум-клас – як у соціальній базі власної суспільної експансії, преміум-клас – як у необхідній умові збереження свого привілейованого стану, прекаріат – як у своїй реальній перспективі⁷⁴.

Виконуючи функцію основних носіїв суспільних інтересів і національної культури, представники медіанного класу в процесі своєї господарської діяльності мають бути спроможними формувати відносини рівноважного функціонування і сталого розвитку національної економіки. Критеріями ідентифікації новітнього середнього класу (медіум-класу) в Україні, на нашу думку, є такі:

- наявність якісної освіти і переважно творчий характер суспільно корисної праці як передумова сталого інноваційного розвитку національної економіки та особистого соціально-економічного становища;

- робота (переважно) відповідно до здобутої спеціальності, що дає змогу набувати професійного досвіду, підвищувати кваліфікацію, а, отже, більш повно реалізувати творчі здібності, примножувати людський капітал як фактор конкурентоспроможності;

- висока тривалість фізичного і творчого життя;

- низькі бар'єри доступу до джерел якісних соціальних благ (систем охорони здоров'я, освіти, культури, правового і соціального захисту, соціального забезпечення та інших) і активна участь у створенні відповідних благ;

⁷³ Гейць В.М., Гриценко А.А. Соціально-класова динаміка: актуальний дискурс. *Економіка України*. 2018. № 8. С. 90.

⁷⁴ Там само.

– прозорий з точки зору фінансової звітності та достатній для задоволення базових життєвих потреб дохід.

На думку фахівців, сьогодні в Україні досить складно ідентифікувати середній клас на основі показника офіційно одержуваних доходів і практично неможливо на основі інших критеріїв – рівня освіти, професійного статусу, сфери та характеру діяльності. Тому більшість дослідників використовують для таких цілей соціологічні опитування⁷⁵. У цьому зв'язку, вважається, що найближчими заходами формування медіанного класу в Україні має стати державна ініціатива щодо розроблення, поряд із прожитковим мінімумом, комплексу «нормальних стандартів» відтворення «середньої людини» інформаційного суспільства. При цьому реальне втілення таких стандартів на новому рівні взаємозв'язку відносин економічної ефективності й соціальної справедливості в умовах соціально відповідальної держави інноваційного типу можливо за допомогою становлення інститутів державно-приватного партнерства та соціальної відповідальності організації (бізнесу)⁷⁶.

ДОДАТКИ

Середній клас: підходи до ідентифікації в різних країнах

Суспільні дискусії, пов'язані з ідентифікацією середнього суб'єкта і серединних соціальних верств у інформаційно-мережевій економіці, тривають. Проблема безсуб'єктності, у свою чергу, не дає змоги сформувати наукові уявлення про нові підстави рівноважного функціонування і сталого розвитку (нормального відтворення) системи суспільного господарства, що посилює невизначеність суспільних перспектив на тлі наростання глобальної соціально-економічної процесуальності.

⁷⁵ Антонюк В.П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку. Донецьк: Інститут економіки промисловості НАН України, 2007. С. 275.

⁷⁶ Артьомова Т. Відносини суспільного відтворення в Україні у контексті трансформації моделей державного управління. *Економічна теорія*. 2016. № 3. С. 5–17.

У найзагальнішому визначенні, середній клас – це соціальна група людей, яка має стійкі доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб. Добробут, притаманний середньому класу, має бути достатнім для забезпечення гідної якості життя, що гарантує таким соціальним верствам високу соціальну стійкість.

Згідно з матеріалами Звіту Світового банку про Перспективи світової економіки за 2007 р., уже до 2030 р. у світі сформується глобальний середній клас, чисельність якого, з урахуванням поповнення з країн, що розвиваються, становитиме 1,2 млрд осіб – 15% світового населення. Сім'я з чотирьох осіб, яка належить до такого класу, зароблятиме від 16 тис. до 68 тис. дол. США (за ПКС). Суб'єктами середнього класу світового рівня (глобального середнього класу) є особи, здатні купувати брендові товари (в тому числі автомобілі) найвищої якості, здійснювати міжнародні подорожі, а також мати доступ до послуг міжнародного рівня, включаючи вищу освіту. У 2005 р. таких у світі налічувалося 400 млн осіб⁷⁷.

Згідно зі звітом «Global Wealth Report-2015» швейцарського банку Credit Suisse, у 2015 р. перше місце у світі за абсолютною чисельністю представників середнього класу посів Китай (109 млн осіб), обігнавши США (92 млн осіб). Критерієм приналежності до середнього класу слугували вільні наявні фінансові кошти – річний дохід на одну дорослу людину від 10 тис. до 100 тис. дол. (з урахуванням економічних особливостей різних країн). Так, відповідно, у Швейцарії приналежність до середнього класу визначалася річним доходом у 73 тис. дол., у США – 50 тис. дол., у Китаї – 28 тис. дол., у Росії – 18 тис. дол., в Україні – 11 тис. дол. За версією зазначеного інституту, до представників середнього класу відносилося 14% світового дорослого населення, а їх активи в сукупності становили 32% світового багатства (причому понад половину багатств світу було зосереджено у 1% населення). В Австралії до середнього класу

⁷⁷ Global Economic Prospects Managing the Next Wave of Globalization / The International Bank for Reconstruction and Development; The World Bank. 2007. 180 p. P. XVI–XVII. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/805651468131974981/pdf/381400GEP2007.pdf>

належить 66% населення, в Італії, Великій Британії та Японії – понад 55%, у США – 38%, у Китаї – 11%, в Росії – 4%, в Африці та Індії – 3%, в Україні – менше 1%⁷⁸.

Середній клас у США

У США «статистичний» середній клас істотно диференційований залежно від рівня освіти і матеріального достатку суб'єктів. На нижчому рівні розміщуються особи з освітою на рівні коледжу і річними доходами у 30–40 тис. дол. «Верхні прошарки» представлені високоосвіченими фахівцями, чий домогосподарства мають річний дохід від 100 тис. дол. Для різних штатів характерна своя частка середнього класу, але загалом по країні середньозважений показник становить 47%; при цьому з 2000 р. по 2013 р. він знизився на 4–6%.

Традиційно структуру середнього класу в США становлять чотири соціальні групи (табл. 1):

Таблиця 1

Традиційна структура середнього класу в США

Номінація середнього класу	Основні представники
Вищий середній клас	Викладач муніципального коледжу, менеджер середньої ланки, вчитель середньої школи
Середній середній клас	Банківський службовець, дантист, вчитель початкової школи, керівник зміни на підприємстві, службовець страхової компанії, менеджер супермаркету, кваліфікований столяр
Нижчий середній клас	Автомеханік, перукар, бармен, кваліфікований робітник, готельний і поштовий службовець, поліцейський, водій вантажівки
Середній нижчий клас	Робітники середньої кваліфікації, водії таксі

Джерело: складено автором за: Середній клас. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81

⁷⁸ Беднеют все: Украина – лидер по падению благосостояния. *Finance UA*. 16.10.2015. URL: <https://news.finance.ua/ru/news/-/360932/bedneyut-vse-ukraina-lider-po-padeniyu-blagosostoyaniya>

Згідно з іншою класифікацією, представники серединних верств американського суспільства утворюють три групи (табл. 2):

Таблиця 2

Трирівнева структура серединних верств американського суспільства

Номінація середнього класу	Основні представники
Вищий середній клас	Високопрофесійні дипломовані фахівці (носії «білих комірців»), особи з науковим ступенем, які обіймають добре оплачувані посади і відносно нечутливі до поточних економічних загроз
Середній середній клас (осередок середнього класу)	Більшість суб'єктів є носіями «білих комірців» і часто обіймають престижні посади, але сьогодні не мають надійного економічного захисту: часто живуть «від платежу до платежу», а доходи вимушені отримувати з декількох джерел
Нижчий середній клас	Особи з відносно невисоким рівнем освіти (на рівні коледжу) і професійної кваліфікації, чуттєві до макроекономічних проблем: не дуже успішні малі підприємці, носії «синіх комірців» (робітники, охоронці і доглядачі, менеджери продаж начального рівня)

Джерело: складено автором за: Середній клас. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81

Відповідно до соціальної стратифікації американських вчених У. Томпсона і Дж. Хікі, модель сучасного американського суспільства містить 5 класів, у тому числі два підкласи середнього класу (табл. 3).

Соціальна стратифікація американського суспільства*

Номінація соціальної страти	Основні представники, їхня загальна характеристика
Вищий клас (до 5% населення)	Відомі державні діячі, голови корпорацій, успішні бізнесмени, які володіють непропорційно великою часткою національних ресурсів і мають значний політико-економічний вплив у суспільстві. «Верхівка» вищого класу (1% населення) має річний дохід від 250 тис. дол., решта 4% – від 140 тис. дол. Група відрізняється високим ступенем соціальної солідарності та закритості
Вищий середній клас (близько 15% населення)	Спеціалісти і професіонали, традиційні носії «білих комірців» з високим рівнем післядипломної освіти: лікарі, професори університетів, юристи, керівний склад комерційних фірм. Річний дохід їхніх домогосподарств сягає близько 100 тис. дол. Високий рівень освіти – основна ознака підкласу, хоча багато успішних підприємців з його кола не мають вищої освіти.
Нижчий середній клас (близько 33% населення)	Випускники коледжів з кваліфікацією спеціалістів: шкільні вчителі, робітники торгівлі, менеджери нижчої і середньої ланок. Річний дохід домогосподарств страти – від 30 тис. до 75 тис. дол. Носії таких «білих комірців» часто намагаються перейняти стиль життя більш заможних соціальних верств, і це обтяжує їхні домогосподарств значними боргами.
Робочий клас (близько 30% населення)	Носії: «синіх комірців» (зайняті переважно фізичною працею), «сірих комірців» (співробітники сфери обслуговування – продавці, офіціанти, робітники кінотеатрів та ін.), «рожевих комірців» (як правило, жінки, зайняті на нижчих офісних посадах). Річний дохід таких домогосподарств – від

	16 тис. до 30 тис. дол., а бар'єри економічної захищеності є низькими. Безробіття, за відсутності відповідного пакета медичного страхування може стати важливим економічним викликом добробуту.
Нижчий клас (від 7 до 11% населення)	Суб'єкти, які виконують різні види робіт протягом неповного робочого дня і часто поповнюють ряди безробітних. Багато сімей час від часу перебувають за межею бідності.

* За версією соціологів Томпсона У. та Дж. Хікі: Thompson W., Hickey J. Society in Focus. Boston, MA: Pearson, 2005.

Джерело: складено автором за: Середній клас. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81

За даними доповіді американського дослідницького центру Pew Research Center, той факт, що на рубежі XX–XXI ст. спостерігається зменшення частки середнього класу в багатьох розвинених країнах, не повинен сприйматися однозначно⁷⁹. Автори доповіді вивчали зміни класової структури в 11 європейських країнах і в США в 1991–2010 рр. За основу віднесення суб'єктів до середнього класу був узятий один критерій – наявний річний дохід, що становить від двох третин медіанного доходу по кожній країні, але не перевищує цей показник удвічі.

Згідно із дослідженням, частка середнього класу скоротилася в семи країнах – Норвегії (с 81 до 80%), Іспанії (з 69 до 64%), Фінляндії (з 82 до 75%), Люксембурзі (з 80 до 75%), Німеччини (з 79 до 72%), Італії (з 69 до 67%) і США (з 62 до 59%), а збільшилася в чотирьох – Великій Британії (з 60 до 67%), Франції (з 72 до 74%), Нідерландах (з 76 до 79%), Ірландії (з 61 до 69%). У Данії частка середнього класу (80% від дорослого населення) не змінилася. У всіх країнах, де мало місце скорочення середнього класу, частина його осіб приєдналася до малозабезпеченої групи населення, проте ще більша їхня

⁷⁹ Европейский средний класс обогнал американский (в США усиливается расслоение общества). 26.04.2017. URL: http://www.ng.ru/world/2017-04-26/6_6982_middleclass.html?print=Y

частина поповнила ряди заможного класу, отже, загалом добробут громадян покращився. Найуспішнішими в цьому сенсі виявилися Нідерланди та Ірландія. У США виявлена найменша по групі питома вага середнього класу (59%) і найбільші частки заможного (15%) і малозабезпеченого (26%) класів. Разом із тим американський середній клас є одним із найбагатших: медіанний наявний дохід становить тут близько 53 тис. дол. – більше, ніж у будь-якої з європейських держав, крім Люксембургу. Медіанний рівень доходів малозабезпечених громадян у США (23 тис. дол.) також є досить високим; в Іспанії, наприклад, він становить 15,6 тис. дол., в Німеччині – 21 тис. дол., у Франції – 21,5 тис. дол.

Соціальна структура розвинених європейських країн і США, за версією зазначеного вище інституту, представлена в табл. 4.

На пострадянському просторі також тривають дискусії про кількісні та якісні показники ідентифікації середнього класу. Так, за оцінкою Світового банку, до середнього класу в Росії доцільно відносити домогосподарства, чий рівень споживання в півтора рази перевищує величину порога бідності. У 2008 р. величина прожиткового мінімуму на одну особу становила тут близько 80 дол. на місяць, відповідно домогосподарств «середнього достатку» налічувалося 55,6%. Однак, за розрахунками того ж інституту, середньомісячний дохід представника середнього класу світового рівня починається з 3500 дол. У такому контексті до середнього соціального сегмента в Росії можна було віднести 9,5%. За іншими оцінками, класичний середній клас розвинених країн об'єднує домогосподарства, в яких на кожного члена сім'ї припадає від 2–2,5 тис. дол. щомісячного доходу, не менше 40 кв. м загальної житлової площі, які володіють 2–3 автомобілями. У 2013 р. до такого соціального прошарку належало 7% росіян. Згідно зі звітом «Global Wealth Report-2015» швейцарського банку Credit Suisse, у 2015 р. до середнього класу і вище в Росії можна було віднести 4,1% дорослого населення з річними доходами від 18 тис. дол.

**Соціальна структура дорослого населення деяких розвинених країн
(станом на 2010 рік)**

Країна	Малозабезпечений клас	Середній клас	Заможний клас
Данія	14	80	6
Норвегія	14	80	6
Нідерланди	13	79	8
Фінляндія	17	75	8
Люксембург	17	75	8
Франція	17	74	9
Німеччина	18	72	10
Ісландія	19	69	12
Італія	22	67	11
Велика Британія	19	67	14
Іспанія	24	64	12
США	26	59	15

Джерело: Европейский средний класс обогнал американский (в США усиливается расслоение общества). 26.04.2017. URL: http://www.ng.ru/world/2017-04-26/6_6982_middleclass.html?print=Y

Відсутність чітких критеріїв оцінки приналежності до середнього класу призводить до значних розбіжностей у самовизначенні населення. Самооцінка може здійснюватися з урахуванням різних факторів – з огляду на житлові умови, наявність відповідних об'єктів власності, можливість отримувати якісні послуги освіти та охорону здоров'я, задоволеність життєвими перспективами, впевненість у забезпеченій старості, можливість регулярного відпочинку за кордоном і багато інших.

В Україні повсякденні уявлення про середній клас є досить розмитими. Традиційно суб'єкти середнього класу ідентифікують відповідно до стандартів «більш високої якості життя» і серединним становищем у суспільстві – між «бідними» і «багатими». Такі уявлення можна конкретизувати в контексті залучення суб'єктів до продуктивного процесу, до процесу праці, щодо

купівельної спроможності громадян та інших. При цьому модель середнього класу, що характерна для західних країн та ідентифікує представників середнього класу згідно із доходами і витратами середнього домогосподарства, для України не є достатньо функціональною. Доходи середнього домогосподарства в Україні і в розвинених ринкових країнах непорівнянні. Якщо наявний дохід середнього американського домогосподарства в 2015 р. становив близько 56 тис. дол. (номінальний – близько 70 тис. дол.), то українського – близько 63 тис. грн. (близько 2 300 дол.). Структура витрат домогосподарств, представлена в табл. 5 і 6, наочно демонструє відмінності у стандартах повсякденного життя двох країн⁸⁰.

Як видно з табл. 5 і 6, більшість витрат вітчизняних домогосподарств пов'язано із купівлею продуктів харчування і оплатою комунальних послуг. На інші витрати припадає від 600 до 2,5 тис. грн. Неспоживчі сукупні витрати, пов'язані з житловим будівництвом, капітальним ремонтом, обслуговуванням банківських вкладів, придбанням об'єктів нерухомості, акцій, сертифікатів, валюти, різного роду виплатами і т.ін., хоча і не є вкрай малими, але за останні роки зменшувалися.

⁸⁰ «Черный средний класс», или каким должен быть средний класс в Украине. URL: https://biz.censor.net.ua/columns/3021145/34chernyyi_sredniyi_klass34_ili_kakim_doljen_byt_sredniyi_klass_v_ukraini

**Структура витрат
середнього українського домогосподарства в 2015 р.**

(з річним доходом у 63 тис. грн)

Стаття витрат	<i>% від загальних витрат</i>
Продукти харчування і безалкогольні напої	53,1
алкогольні напої, тютюнові вироби	3,3
Одяг і взуття	5,7
Житло, вода, електроенергія, газ, інші види палива	11,7
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка, поточне утримання житла	2,0
Охорона здоров'я	3,7
Транспорт	3,7
Зв'язок	2,4
Відпочинок і культура	1,5
Освіта	1,1
Ресторанні і готельні послуги	2,0
Інші товари і послуги	2,7
Сукупні неспоживчі витрати	7,1

Джерело: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Структура витрат середнього американського домогосподарства в 2015 р.

(із річним доходом у 56 тис. дол.)

Стаття витрат	Загалом на рік, дол. США	% від витрат
Продукти харчування	7023	12,5
Витрати на утримання будинку (в т.ч. комунальні послуги, купівля та обслуговування меблів і побутової техніки)	18409	33
Одяг і послуги	1846	3,4
Транспорт	9503	17
Охорона здоров'я	4342	7,7
Розваги	2842	5
Освіта	1315	2,5
Грошові внески	1819	3,4
Особисте страхування і пенсійне забезпечення	6349	11
Інші послуги	2530	4,5

Джерело: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Основні витрати американських домогосподарств пов'язані з обслуговуванням індивідуального житла, покупкою меблів і устаткування, з витратами на транспорт (купівля і обслуговування автомобіля), обслуговуванням страхових полісів.

Логічно припустити, що середній клас можна розрахувати за допомогою простої арифметичної формули, а саме, відняти від загальної кількості населення ту частину, яка до нього не відноситься:

$$\text{середній клас} = \text{загальна кількість населення} - (\text{багаті} + \text{бідні})$$

Подібні розрахунки можна здійснити для України⁸¹. Так, згідно з даними офіційної статистики, в Україні в 2016 р. налічувалося 7,868 млн штатних найманих працівників, з них 87,5% осіб отримували від 1600 до 10 тис. грн номінального доходу на місяць. Заробітну плату понад 10 тис. грн отримували 12,5% (983 тис.) найманих працівників. Їх можна віднести до середнього класу. Сюди не потрапили індивідуальні підприємці (близько 2,3 млн осіб). У середньому в рік на одного підприємця припадає 213 тис. грн реалізованих товарів і послуг; при цьому така сума включає і капітальні витрати, отже, не всі індивідуальні підприємці можуть заробляти понад 10 тис. грн за місяць. Але існують також неофіційні джерела доходів, тож український середній клас значною мірою залишається «тіньовим середнім класом».

Відповідно до досліджень Центру Разумкова, в Україні близько 25% населення можна віднести до середнього класу. Основними критеріями оцінки стали:

- матеріальний достаток (з межею одержуваних доходів на рівні двох прожиткових мінімумів),
- рівень освіти (не нижчий за середню спеціальну),
- активна громадянська позиція.

Допоміжними показниками виявилися:

- наявність власного житла, автомобіля економ-класу, медичної страховки, грошових заощаджень;
- можливість забезпечити платну освіту для дітей, отримати іпотечний або інший великий кредит у банку, щорічно здійснювати відпочинок в Україні або за кордоном.

Інші дослідники вважають правомірними такі критерії, але впевнені, що рівень середньомісячних доходів вітчизняного «середнього суб'єкта» занадто

⁸¹ Статистичний щорічник України за 2016 рік / за ред. І.Є. Вернера. Київ: ТОВ «Август Трейд», 2017. С. 65–71, 435.

занижений. На їхню думку, нормальний дохід для однієї сім'ї середнього класу повинен становити не менше тисячі доларів на місяць (близько 27 тис. грн)⁸².

Сучасні маркетингологи вважають, що поняття середнього класу сьогодні втрачає актуальність у зв'язку з активізацією нового – «омніканального»⁸³ соціального сегмента. Споживчі інтереси його суб'єктів обумовлюються такими факторами:

- вільним доступом до мережі Інтернет,
- наявністю достатніх доходів, які з надлишком покривають усі життєво необхідні витрати,
- бажанням і можливістю регулярно витратити значну кількість грошей,
- схильністю до покупок товарів і послуг преміального класу,
- наслідуванням передових трендів у споживанні.

Загалом «омніканальні споживачі» – це переважно молоді люди, міські жителі, які активно використовують новітні технології у всіх сферах життя і відрізняються високою упевненістю у своєму майбутньому. Вони є активними покупцями в різних категоріях, включаючи електроніку, часто подорожують і відвідують ресторани, люблять експериментувати з новими формами і способами покупок товарів і послуг, прагнуть до здорового способу життя.

А поки представники омніканального класу інтенсивно витрачають гроші, їхні батьки в поті чола намагаються їх заробити. Середні заробітні плати фахівців в Україні і в Європі представлені в табл. 7.

⁸² Средний класс в Украине: какой он. *Сегодня*. 25.06. 2018. URL: <https://www.segodnya.ua/economics/enews/kto-v-ukraine-sredniy-klass-1148979.html>

⁸³ «Омніканальність» – маркетинговий термін, що позначає об'єднання різних каналів комунікації в єдину систему. Значення одеського форуму простіше зрозуміти через зіставлення з терміном «мультиканального»: так, якщо етимологічно «multi» означає «багато», то «omni» означає «все».

Середні заробітні плати фахівців в Україні та в Європі*

Професія	Україна грн (євро)	Європа евро
Водій	11 600 (360)	720
Швачка	9 600 (298)	600
Зварювальник	12 000 (372)	1 200
Збиральник меблів	12 000 (372)	1 200
Будівельник	14 000 (434)	650
Машиніст	11 400 (354)	700
Столяр	11 600 (360)	600
Програміст	40 000 (1 242)	1 200
Журналіст	8 000 (248)	1 000
Вчитель	7 000 (218)	630
Монтажник	11 600 (360)	650

* За основу порівняння бралися зарплати у країнах Східної Європи, зокрема у Польщі.

Джерело: У кого в Україні зарплати як в Європе. *Vesti*. 05.10.2018. URL: <https://vesti-ukr.com/strana/306420-u-koho-v-ukraine-zarplaty-kak-v-evrope>